

ЕКОЛОГИЧНАТА КУЛТУРА В МЕЖДУГЕНЕРАЦИОННА ПЕРСПЕКТИВА

Анна Мантарова, Институт по социология

Двадесети век очерта състоянието на околната среда като проблем с екзистенциално значение. Производствената дейност и съвременният начин на живот нанасят трудно поправими и дори непоправими щети на природата. Осъзнаването на значението на въпроса за съхранението на околната среда доведе до това, осигуряването на устойчивостта ѝ да бъде изведено като една от осемте Цели на хилядолетието.

Опазването и възстановяването на околната среда са в центъра на вниманието и на институциите на ЕС. Към тази цел са насочени множество програмни документи и директиви на Съюза. Те са безусловен императив и за България. Тяхното прилагане обаче изисква не само промислени и компетентни управленски решения, но и ангажираност и активност от всички граждани. Линията на ЕС за интегриране на екологичната политика в останалите секторни политики, решимостта за завой към нисковъглеродна икономика и бит, наложително и неотложно изискват нова екологична култура на населението. В този контекст въпросите за екологичното съзнание, за съотнасянето на информираност и загриженост, от една страна и поведение, от друга, за факторите, които детерминират прехода между загриженост и проекологично поведение са от особена практическа важност.

*

Значимостта и актуалността на екологичните проблеми определя бурното разрастване на изследванията в тази област и разработването на понятийния и методологически апарат. В англоезичната литература се въвеждат в употреба термините *environmental attitude*, *environmental concern*, *environmental world view* и други подобни. Въпреки широкото им използване и предлаганите интерпретации (Schultz 2001), може да се каже, че все още се запазва известна терминологична неопределеност. В голям брой изследвания се използва и терминът екологична култура като понятието се извежда като конкретизация на по-общото „култура“.

Прегледът на срещаните в специализираната литература определения на екологичната култура (виж по-подробно Милтойевич 2005) показва, че в определена

плоскост те могат да се разделят на две големи групи. В *първата* се включват определения, в които тя се разглежда като част от културата, която е съдържателно свързана с взаимодействието общество – природа. В общия си вид те я дефинират като **съвкупност от знания, ценности, норми, поведенчески модели, отнасящи се до взаимодействието общество - природа във всичките му форми.**

Във *втората* група са определения, според които екологичната култура е пореден етап в развитието на човешката култура, култура на постиндустриалното общество, в отличие от предишната, характерна за индустриалното общество, антропоцентрична и технократична култура. Появата и развитието на екологичната култура е в отговор на належащата необходимост да се хармонизира отношението общество – природа, а в основата ѝ е схващането за равнопоставеност между природа и общество. Най-общо, екологичната култура се дефинира като **исторически установила се култура** (включваща научени поведения, нагласи, практики, знания и норми, към които обществото се придържа), **която допринася за поддържане и опазване на природните ресурси, екосистемата и всички други външни условия, засягащи човешкия живот .**

В рамките на проведеното емпирично социологическо изследване „Модерното общество – между уязвимостта и устойчивото развитие” (самото то е част от работата по проект „Трансформацията на националната ценностна система и нейната синхронизация с европейските модели: развитието на екологичната култура като показател за транслация на европейски ценности в българското общество” с ръководител ст.н.с. д-р А. Мантарова и финансиран от ФНИ при МОМН) се придържахме към по-широкото определение и разглеждахме екологичната култура като **сложен социален феномен, исторически променливо единство от съзнание и поведение, отнасящи се до взаимодействието общество – природа във всичките му форми.**

В модела, който е в основата на проведеното изследване, екологичната култура е вътрешно структурирана на съзнание и поведение.

Съзнанието включва *рационални и емоционални елементи*. От своя страна *рационалните елементи са когнитивни и аксиологически*. В *когнитивните елементи влизат информираност и субективни оценки*. За установяване на *информираността* като индикатори са включени познаване: на актуални екологични проблеми (на различно ниво – глобално, регионално, локално); на националната нормативна уредба, релевантна към

опазването на околната среда; на осъществяваните дейности по опазване и възстановяване на околната среда; на действията на различни субекти в увреждане (респ. опазване и възстановяване) на околната среда. *Субективните оценки* са застъпени чрез оценките: за значимостта на различни екологични проблеми; за състоянието на околната среда; за нормативната уредба по опазване на околната среда; за осъществяваните дейности по опазване и възстановяване на околната среда и активността на субектите им; за собствената информираност по екологичните проблеми; за собствените информационни дефицити и интереси.

Аксиологически елементи, изследвани в хода на работата са природата като ценност и позиционирането ѝ в ценностните системи и йерархии на населението.

От *емоционалните елементи* на съзнанието обект на интерес е безпокойството, предизвиквано от състоянието на околната среда и отражението ѝ върху човешкото здраве.

Поведението е вътрешно диференцирано според начина, по който въздейства (или цели да въздейства) върху околната среда. Обхванати са действия, които пряко въздействат върху околната среда, ресурсопестящо потребление, инвестиране на средства (респективно, участието със средства) с цел съхранение или възстановяване на околната среда и действия, целящи оказване на влияние при вземането на решения, засягащи околната среда.

Екологичната култура не е независим и изолиран феномен. Тя е в определен социокултурен контекст, с който е в двустранна взаимозависимост. Върху нея оказва влияние средата със своите природогеографски, материални, институционално-организационни и културни компоненти (Генов 1993, Шмельова 2006, Димов 2010).

*

Информираност

Информираността на населението по различните аспекти на екологичната проблематика показва ясно изразени вариации. Съществува един определен дял от населението - 5-8%, които не проявяват никакъв интерес към какъвто и да било проблем, свързан с околната среда и това директно се заявява.

Впечатляващо е обаче, че и значителна част от останалите респонденти, които декларират една или друга степен на заинтересованост, показват слаба запознатост с редица конкретни въпроси. Изследването показва, че една трета от респондентите – 33,8%

не са в състояние да посочат дори един екологичен проблем. Възрастовият разрез на информацията сочи, че с най-добра осведоменост по въпроса за екологичните проблеми са респондентите между 50 и 60 години. Обратно, младите от групите от 18 до 39 години рядко успяват да посочат конкретен проблем.

При фокусирането на вниманието върху един въпрос, който в последно време присъства особено често в публичното пространство – генномодифицираните организми, се вижда неинформираност на всеки шести анкетиран.

Изследването установи липса на информираност и по друг конкретен въпрос, при това с битово-прагматичен характер - масово не се знае какво означават символите А, АА и т.н. на електроуредите. Сами заявяват това 35,2% от респондентите, като най-много са те в групата над 60 години – 49,8%. Има обаче и един не малък процент, които мислят, че знаят, но всъщност не е така. В действителност са запознати със значението на тези символи приблизително половината от хората - 49,3%. Този дял е доста по-висок при хората до 50 години – 57-58%, докато при най-възрастните е само 31,5%.

Редица индикатори сочат, че значителна част от хората не са наясно какво биха могли и трябва да правят, за да се пази околната среда. Директно заявяват, че не знаят 40,6% от респондентите. Тези отговори се дават по-често от средното от групата 30-39 години – 45,4%, а по-малко от 18-29-годишните – 35,7%.

Показателно е и, че повече от половината анкетиранни – 59,5%, не могат да посочат нито една институция или организация, която се занимава с опазване на околната среда. Тук отново най-младите са с доста по-висок от средния дял – 65,1%. Този тип отговори спадат при следващите възрастови групи и отново се увеличават при хората над 60 години, макар и да не стигат стойностите, регистрирани при младежите. От една страна това може да се приеме като оценка за работата на организациите и институциите, но от друга страна едва ли подлежи на съмнение, че е индикатор за дезинтересираност.

На въпрос, какво конкретно Вие лично бихте направили, 44% използват в отговорите си общи фрази и не казват нищо определено. При младите между 18 и 29 години така са постъпили повече от половината от запитаните – 52,3%. При това този тип отговори е по-застъпен при възрастовата група 18-29 години, която се очаква да е по-активна и в търсенето на информация, и в действията. Според нас това е по-скоро незнание, отколкото

нежелание да се прави нещо. Конкретни отговори дават най-често хората между 50 и 59 години. Явно инициативи и иновативни практики не са достигнали до тях, не са се запечатали в съзнанието им.

Съвсем обезпокояващи са данните за познаването на нормативната уредба. В анкетната карта бяха зададени пределно общи и близки до ежедневието въпроси, чрез които да се разбере дали анкетираният знае от кого могат да получат информация за състоянието на околната среда, какъв тип санкции предвижда законодателството за тези, които увреждат околната среда, какви мерки се предвиждат за защита на околната среда (такива като изработване на ОВОС, събиране на продуктови такси, събиране на такси за ползване на природни ресурси и т.н.). Оказа се, че само при два процента от анкетиранията има добро познаване на основните моменти от нормативната уредба.

Субективни оценки

На фона на актуалната социалноикономическа ситуация и добрия екологичен статус на област Благоевград, не е изненада, че състоянието на околната среда не се оценява като особено сериозно. Като проблем то е позиционирано доста след други, пряко определящи ежедневието битие. То е на 8-мо място, като изостава с повече от 20 пункта от водещите проблеми – безработица, корупция, престъпност, ниски доходи, състояние на здравеопазването. В съзнанието на хората те са практически наравно – 87%-88% от анкетиранията определят състоянието им като тежък и много тежък проблем.

Фигура 1

Как оценявате положението в нашата страна сега по отношение на:
(отговори „тежък” и „много тежък” проблем, в %)

По-детайлното вглеждане в информацията показва наличието на междугенерационни различия в оценката на ситуацията. Критични оценки за състоянието на околната среда са изразени по-често от младите хора – между 18 и 29 години (72,9% при средно за изследваната съвкупност 67,4%), докато в групата 50-59 години те са значително по-малко – 61,9. За тази група много по-сериозен проблем е безработицата (от която те са доста по-засегнати, а и перспективите им за връщане към активен трудов живот са доста неблагоприятни).

Мненията за нормативната уредба, регулираща опазването на околната среда следва да се разглеждат с определени резерви, доколкото стана ясно, че масово не се познават дори основните нейни положения. Въпреки това от анкетираните е проявена ясно критичност. Повече от една трета (38,7%) са изразили мнение, че (трети по честота отговор) главна причина за екологичните проблеми на страната е недостатъчната строгост на предвидените от законите мерки. Още повече, 47,7%, са на мнение, че такава е слабият контрол по изпълнението на разпоредбите (което в голяма степен отново е свързано с

нормативна уредба). С нарастване на възрастта все по-често се изразява мнението, че санкциите и контролът са недостатъчни и това е причина за безотговорното отношение към природата. Оценката на масовото съзнание за нормативната уредба личи и от мненията кое би било най-ефективно за опазване на околната среда у нас. Повече от половината са на мнение, че нещата биха били по-добре, ако се предвиждат по-строги санкции - 56,9% (особено разпространено мнение в групата над 60 години и 18-29.), ако контролът е по-стриктен и реално се налагат глоби.

Оценки

Самооценките на собствената информираност по екологичните проблеми показват значителни вариации – по проблеми и по социалнодемографски групи. Заявяват, че въобще не са информирани по едни или други въпроси между 8 и 23% от респондентите. Очаквано най-голям е делът на хората, които казват, че не знаят нищо за радиочестотните електромагнитни полета, генерирани при мобилните комуникации. Но докато това е явление, за което се говори отскоро и е обяснимо слабата запознатост на неспециалистите, то впечатляващо е, че почти всеки десети признава, че не е никак информиран за такива отдавнашни и широко коментирани проблеми като замърсяването на въздуха, водите, почвите.

Таблица 1

Доколко сте информиран за: (Само отговори „никак”)

Радиочестотните електромагнитни полета	23,7%
Предизвикани от човешката дейност бедствия	19,7%
Силния шум	17,2%
Загубата на биоразнообразие	14,8%
Генномодифицираните организми	15,7%
Изчерпването на природните ресурси	13,3%
Замърсяването с промишлени и битови отпадъци	10,9%
Климатичните промени	10,9%
Замърсяването на почвите	9,3%

Замърсяването на водите	9,1%
Унищожаването на горите	8,2%
Замърсяването на въздуха	8,1%

Предметното идентифициране на информационните дефицити е нужно, за да се знае как тематично да се ориентира подаването на информация. Отделен въпрос е, че в публичното пространство има достатъчно информация, която по една или друга причина не е потърсена или възприета. Т.е. може да се предполага, че на декларативно изразена потребност от информация, не съответства нагласа за възприемане, още по-малко, за търсене. В този смисъл вероятно потенциал за разширяване на знанията има най-вече по по-новите проблеми. С оглед на подхода при тематичния подбор на информацията, която да се даде и средствата и каналите за това, е важно да се отчете, че например към ГМО изразяват интерес най-често младите между 18 и 29 години (около 35%), хората между 50 – 59 години (около 40%), хората с висше образование, жителите на областния център (два пъти повече, отколкото в селата). Представителите високообразованите групи изразяват интерес да научат повече и за електромагнитните радиочестотни полета. Съществува обаче и една група от приблизително 5%, която не проявява интерес към нищо. Като цяло нисък е интересът сред най-възрастните – хората над 60 години.

Природата като ценност

Позицията на респондентите по алтернативата „икономически растеж или опазване на околната среда” в различни времеви и съдържателни конкретизации дава възможност да се правят изводи за мястото на природата в ценностните системи и йерархии. На най-общо ниво, при формулировка „Кое от твърденията е по-близо до Вашето мнение?”, 60,6% от респондентите посочват „Опазването на околната среда е по-важно от икономическия растеж”. Обратното, „Икономическият растеж е по-важен от опазването на околната среда” са избрали 18,9%. От данните се вижда, че приблизително една пета от запитаните се колебаят и не могат да дадат категоричен отговор. Може да се приеме, че този процент е завишен от сегашната икономическа криза, която извежда на преден план икономически трудности и проблеми и подлага на преоценка някои ценности и приоритети. Същевременно трябва да се има предвид, че изразеното сега колебание може да премине в предпочитание към развитие на икономиката без оглед на отражението върху околната

среда. Свързването на информацията със социалногруповата принадлежност показва и възрастови различия - младите (между 18 и 29 години) доста по-рядко се обявяват за приоритет на икономическия растеж (11,2%), докато при хората между 50 и 59 години този процент е повече от два пъти по-висок – 29,5%.

Проецирането на алтернативата на локално ниво чрез въпроса „Когато се планира развитието на Вашето населено място, кое трябва да е на първо място” внася нови нюанси. Най-голям е дялът на респондентите, според които приоритет трябва да има решаването на социалните проблеми – 45,6%. Не бива да се пропуска обаче, че осъществяването на тази задача изисква и предполага икономическо развитие и ефективност. Практически по равно, но далеч по-малко, са тези, за които най-важна е икономическата ефективност – 27,7% и отговорилите, че на първо място трябва да е опазването на околната среда – 26,7%. Най-висок е дялът на извелите на първо място околната среда сред младите – между 18 и 29 и 30-39 години – средно при двете групи над 30%. Във възрастов разрез, групата между 50 и 59 години се откроява като най-силно поддържаща водещата роля на икономическата ефективност – 33,9%. Съответно посочилите за приоритет съхраняването на околната среда тук са 21,4% (при средно 26,7%).

Задаването на същия общ въпрос, но в един по-битов план – кое е по-важно – улесненията и удобствата или опазването на околната среда, дава допълнителна информация. От цялата изследвана съвкупност за предимство на удобствата са се обявили едва 10,5% като във възрастов план не се наблюдават различия.

Интересно е, че поставянето на същия въпрос с акцент върху времето измерение („Човек трябва да използва максимално природата, за да живее добре сега” или „Човек трябва да използва по-пестеливо природата, за да я запази и за следващите поколения”), показва голяма близост в отговорите на отделните възрастови групи.

За да получим допълнителна информация, зададохме и съдържателно конкретизирани въпроси, отнасящи се до човешката дейност в определен тип природни зони. От участвалите в изследването 12,1% считат, че ски писти и съоръжения трябва да се строят там, където е най-удобно на хората. Според 8,7% няма нищо лошо в това да се изграждат туристически и търговски обекти по пясъчните дюни, а според 16,2% в собствените си земи всеки трябва да може да прави каквото си (дори ако са включени в НАТУРА 2000). Макар че в първите два случая процентът е нисък, то все пак има място за

размисъл. Впечатлява, че младежите (които несъмнено са групата, която най-активно използва ски пистите) много по-често се обявяват за определяне на мястото им според удобството за ползване – 19,8%. При това те по-често се обявяват за запазване на териториално отдалечените от тях пясъчни дюни в автентичен вид.

Още по-осезаемо проличава личният интерес, когато се касае за собствени земи. Принципното предимство на природата е подложено на сериозно съмнение. Като цяло респондентите по-масово изразяват позицията, че в собствените си земи (дори, когато са включени в НАТУРА 2000) всеки трябва да може да прави каквото си иска. Тук делът на младежите, дали този отговор е над средния. Оказва се, че принципно те са по-големи защитници на природата, но за нещо, което е свързано със собствения им живот или с интересите им, променят позициите си.

Обезпокоеност във връзка със състоянието на околната среда

Изследваните лица масово изразяват обезпокоеност по повод състоянието на околната среда. Най-често причина за безпокойство е замърсяването на въздуха (44,1%), следвано от климатичните промени (38,3%), унищожаването на горите (32,6%), замърсяването на водите (29,1%), използването и отглеждането на генномодифицирани организми (27,0%). При всички групи на първо място като повод за безпокойство се поставя замърсяването на въздуха като при групата 50-59 години се достига максимална стойност - над 50%. С варирането на възрастта се забелязват промени в честотата, с която се сочат едни или други причини, но като цяло градацията се запазва. При по-младите зачестява посочването на климатичните промени и използването на генномодифицирани организми. Повече се насочва вниманието и към изчерпването на природните ресурси.

Поведение

Действията, които пряко въздействат върху околната среда са два типа според посоката на въздействие. От тези, които допринасят за съхранението и възстановяването ѝ, в изследването са застъпени участието в почистване и залесяване на паркове, планински райони и пр. и непосредствено около дома.

През последната година са участвали в:

почистване около дома	61,5%
почистване или залесяване на паркове, планински райони и пр.	27,9%

Информацията от изследването показва, че в почистването около дома най-активно се включват хората в зряла възраст - между 50 и 59 години (71,1%). Най-малка е активността на хората между 30 и 39 години. Далеч по-слабо е участието в почистване и залесяване на обществени места, които не са в непосредствена близост до личния дом – на паркове, планински райони, речни корита. Такава дейност през последната година са извършвали 27,9% от респондентите. Прави впечатление, че тук доста над средната включеност проявяват младежите между 18 и 29 години (в почистването около дома те са около средното). Тук обаче са доста по-малко възрастните над 60 години – едва 17,0%.

Проблемът за излезлите от употреба електроуреди е относително нов за страната, но в последно време му се обръща сериозно внимание. Въвеждат се практики – връщане на стар уред в магазина и покупка на нов с отстъпка, събиране и извозване на стари уреди от домовете на хората и т.н., целящи събирането, обезвреждането и подходящото депониране на този вид отпадъци. Но че тези практики са далеч от това да станат обичайни, се вижда от изследването. Оказва се, че повече от една четвърт от анкетираните (26,6%) през последната година са изхвърлили директно на боклука ненужен електроуред. По този изключително вреден за околната среда начин са постъпили почти една трета от хората, които са извадили от употреба електроуред. Най-висок е процентът при възрастовите групи между 30 и 50 години. Хипотезата, че те и подменят най-често електроуредите си, не се потвърди.

Аналогично бавно се възприемат иновативните практики и относно неупотребяваните мобилни телефони. Тъй като са нищожни като обем, те масово си стоят в домовете. Едва 1,4% от респондентите са върнали вече неизползваните си мобилни телефони като възрастови различия не се наблюдават.

Украсяването на коледни елхи е съпроводено със законно или незаконно изсичане на огромно количество дръвчета. Каква е реалната практика в това отношение. Оказва се, че най-често се ползват изкуствени елхи – 54,3%, следват рязани – 22,6%, живи – 8,3%.

Отговорили, че не правят елха са 14,8%. Младите в много по-голяма степен са привърженици на изкуствените елхи – 66,1% при 18-29 години и 60,6% при 30-39 години. Голямата разлика с горните възрастови групи е за сметка на увеличението при тях на тези, които не правят елха.

С ясното съзнание, че ресурсопестящото потребление се мотивира различно, дори на първо място от икономически съображения, все пак включихме и въпроси за пестенето на електроенергия и вода като идеята ни беше да потърсим връзки с други индикатори.

Таблица 3

Осветление, което не е нужно в момента изключват:

винаги 45,4%
понякога – 52,6%
никога - 2,0%

Таблица 4

Докато си мият зъбите или се бръснат спират водата:

винаги 23,0%
понякога – 40,3%
никога – 23,0%

При електроенергията най-пестеливи са групите 50-59 години и над 60. При 50-59 може да се очаква в определена степен да е мотивирано от екологични съображения, докато при най-възрастните то несъмнено е от икономически.

Отношението към такъв ограничен и изключително ценен ресурс като водата, която обаче е относително евтина, е доста по-разточително. Драстичната разлика в практиките при потребление на вода и на електроенергия подкрепят тезата, че пестенето, доколкото го има, е мотивирано икономически, а не от загриженост за природните ресурси. В подкрепа на тезата за икономическия характер на мотивацията за пестене на електроенергия – 10% от определилите материалното си положение като много добро заявяват, че разходът на енергия не ги интересува. Близки стойности на пестящите електроенергия и вода се очертават само при групата над 60 години, която е със силно ограничени финансови възможности.

Значително по-разточителни спрямо електроенергията и водата са групите на икономически най-активните – между 30 и 50 години. Прави впечатление, че и тези, които

твърдят, че са обезпокоени от изчерпването на природните ресурси с поведението си съвсем не ги пестят.

Притежаването и ползването на енергоспестяващи осветителни крушки и на уреди от енергиен клас А, А+, АА и пр. може да се разглежда и като ресурсопестящо потребление, и като инвестиция с цел пестене на икономически и природни ресурси. Най-много енергоспестяващи крушки имат хората между 30 и 39 години. Въобще не ползват такива най-често възрастните над 60 години – 52,7%.

Уреди от енергиен клас А са заявили, че имат 50,7% от респондентите, не знаят дали в дома си имат такива 22,2%, а са категорични, че нямат 27,3%. Най-много от този тип уреди имат хората на възраст 40-49 години (61%). При възрастовата група над 60 години те са над два пъти по-малко. Очевидно това е свързано с обстоятелството, че възрастните ползват купувани отдавна уреди, а при налагащи се сега покупки и известните финансови трудности на почти всички пенсионери, е трудно да се очаква, че изборът ще е в полза на по-скъпия, макар и по-добър продукт.

Участието със средства в грижите за околната среда под формата на дарителство за различни екокаузи не е особено разпространено. През последната година 12,3% от анкетираните са правили такива дарения. Прави впечатление, че по-често са правили дарения хората между 50 и 59 години.

Най-масово е участието в подписки. От изследваната съвкупност 26% са декларирали, че през последната година са се подписали такъв вид документ. По-голям е дялът на участниците от най-младите (40,2%). Повече от два пъти по-слабо е включването в акции в защита на околната среда – 10,8% са го правили през последната година. Отново сред най-активните са младежите - 18,1%.

Участието в движения и организации за защита на околната среда е най-слабо застъпената активност – едва 7,3% от анкетираните са дали положителен отговор на въпроса за включеността им в такава през последната година. Тук активността на младежите е два пъти по-висока, отколкото на общата съвкупност(14,7%).

*

Проведеното в област Благоевград емпирично социологическо изследване показва значителни вариации в параметрите на екологичната култура при различните възрастови

групи. Това означава, че за да се постигне интегриране на цялото население около целта да се съхрани околната среда, е необходим диференциран подход. Особено внимание следва да се отделя на младите. От една страна те проявяват ясно изразен афинитет към природата и са настроени про-екологично. От друга страна на тях им предстои най-дълъг жизнен пат и от тяхното поведение в най-голяма степен зависи успешното решаване на трупалите се десетилетия наред проблеми. Ето защо е нужно на първо място, като се използват съвременни и атрактивни форми и средства за подаване на информация, да се запълват наличните информационни дефицити, за да могат младите хора не само да са склонни, но и да знаят какво и как да правят в полза на природата. Същевременно не бива да се пренебрегват и по-възрастните поколения, които в някои отношения са дори по-информирани, но притиснати от ежедневни битови и финансови проблеми изместват назад практическите действия по опазване на околната среда. За тях е от първостепенно значение да имат практически стимули и подкрепа, за да могат по-широко да се придържат към проекологични практики. За всички е необходимо да са поставени в организационна и материална среда, която улеснява и мотивира проекологично поведение.

Литература

Аксенова О. Генезис социално-екологической рефлексии на Западе во второй половине XX века. В: Социологические исследования, 9, 2004, с. 68 – 76.

Генов Н.

Ермаков Д., Ю. Петров. Экологическое образование: мнение экспертов и школьников. В: Социологические исследования № 9 (245) 2004, с. 64- 67.

Калинин В. Экология и жизнь. М., 1996.

Милтойевич В. *Еколошка култура.* Ниш, 2005.

Шмельова И. *Психология экологического сознания.* Санкт Петербург, 2006.

Яо Л. Опыт создания модели экологического сознания российского общества. В: Социологические исследования № 9 (245) 2004, с. 59-64